

ΒΑΣΙΛΗΣ Ι. ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ

Διδάκτωρ Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών

Διευθυντής Δημοτικού Σχολείου

**Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΛΛΑΓΗΣ: ΕΝΑ
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ¹**

Συνυφασμένη με το *λαϊκό πολιτισμό*, που για αιώνες διαδιδόταν προφορικά, είναι η έννοια της *παραλλαγής*. Ο λαϊκός άνθρωπος, που δεν κατέγραφε τις αφηγήσεις ή τα τραγούδια του, ήταν υποχρεωμένος να τα αποτυπώνει στη μνήμη του και να τα ανακαλεί όταν τα χρειαζόταν. Η *αποστήθιση* (την οποία σήμερα εξοβελίζει το εκπαιδευτικό μας σύστημα σαν κατάρτα) ήταν αναγκαία στους προφορικούς πολιτισμούς. Χωρίς αυτήν η παραδομένη γνώση θα χανόταν. Σήμερα οι εγγράμματοι άνθρωποι μπορούμε να αποθηκεύουμε πληροφορίες και γνώσεις σε βιβλία, κασέτες, CDs και DVDs, σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές ή σε ιστοσελίδες και να τις ανασύρουμε όταν τις χρειαζόμαστε.

Όταν ο λαϊκός άνθρωπος ήθελε να επαναλάβει μια αφήγηση, αν τον πρόδιδε η μνήμη του, αναγκαζόταν να την αναδημιουργήσει. Κάποτε όμως προχωρούσε στην αναδημιουργία συνειδητά, όταν ήθελε να σφραγίσει όσα αφηγούταν με τις προσωπικές του ιδέες και να τα «ντύσει» με την ευαισθησία του. Έτσι δημιουργήθηκαν οι *παραλλαγές*, οι οποίες αποτελούν τον πλούτο του λαϊκού πολιτισμού. Σοβαρή μελέτη του πολιτισμού αυτού δεν μπορεί να γίνει δίχως τη μελέτη των παραλλαγών.

Η παρούσα εργασία είναι μια διδακτική εφαρμογή, που είχε ως στόχευση να βοηθήσει τους μαθητές να κατανοήσουν τη φύση του λαϊκού πολιτισμού και να εκτιμήσουν τον πλούτο του. Επέλεξα το δημοτικό τραγούδι

¹ Το πρόγραμμα παρουσίασα με εισήγηση στην Ημερίδα «Εκπαιδευτικές καινοτομίες με έμπνευση, όραμα και δημιουργικότητα», που οργάνωσε η 1^η, 5^η & 8^η Περιφέρεια Σχολικών Συμβούλων Δ. Ε. Νομαρχίας Πειραιά (Πειραιάς, 17 Ιουνίου 2009). Έχει δημοσιευθεί στο, Ελένη Χ. Καρυδά – Χριστίνα Π. Μίλεση (επιμ.), *Σχολικές Καινοτομίες με Έμπνευση, Όραμα και Δημιουργικότητα*, Τόμος Α', εκδόσεις Κιβωτός, σ. 61-69.

της «ΙΚέτιδας», ιδιαίτερα γνωστό σε πολλούς ελληνικούς τόπους. Οι μαθητές μελέτησαν πολλές παραλλαγές του και ερμήνευσαν τα πλούσια μηνύματά του, τα οποία «ακουμπούν» σε πολλούς τομείς της γνώσης και των σχολικών μαθημάτων (Γλώσσα, Ιστορία, Θρησκευτικά, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Μουσική, Αισθητική Αγωγή κ.ά.). Αναπτύχθηκαν προβληματισμοί σε κοινωνικά, ιστορικά και θρησκευτικά θέματα.

Ο λαϊκός πολιτισμός μέχρι πρόσφατα πλαθόταν και διαδιδόταν προφορικά. Η προφορικότητα και η εγγραμματοσύνη είναι έννοιες ιστορικά προσδιορισμένες. Σήμερα, που οι πλατιές λαϊκές μάζες πέρασαν σε εγγράμματες καταστάσεις, ο λαός δημιουργεί και γραπτή παράδοση (Αλεξιάδης 2006, σ. 65).

Η έλλειψη της τεχνικής της γραφής επιδρά στη μορφή του λόγου των προφορικών ανθρώπων. Η αφήγηση δεν είναι κείμενο που απλά δεν έχει αποδοθεί γραπτά. Είναι παράσταση («performance»). Ο λόγος του προφορικού αφηγητή πλάθεται τη στιγμή που λέγεται και χάνεται μόλις εκφωνηθεί. Δεν είναι προκατασκευασμένος και προσεκτικά δουλεμένος, όπως είναι τα γραπτά κείμενα. Δεν μπορούμε, αν δε μας βοηθά η μνήμη μας, να ανατρέξουμε ξανά σε αυτόν. «*Έπεα περόεντα*» (λόγια φτερωτά), τα έλεγε ο Όμηρος.

Η προφορικότητα χαρακτηρίζεται από το «*δυναμισμό της*», τη «*συμμετοχικότητά της*», τη «*διαδρασιακή διάστασή της*» και τον «*προσωπικό και ανταγωνιστικό της χαρακτήρα*» (Παραδέλλης 1997, σ. xv-xvi). Η προφορική αφήγηση δεν είναι μοναχική πράξη. Ο αφηγητής παριστάνει τις ιστορίες του σε συγκεκριμένο ακροατήριο και τις προσαρμόζει στο επίπεδο, στην ηλικία και στις ανάγκες του. Οι αντιδράσεις των ακροατών επηρεάζουν την πορεία, την έκταση, την εξέλιξη της αφήγησης. Ακόμη και ο ίδιος αφηγητής διαφοροποιεί την ίδια ιστορία, ανάλογα με το ακροατήριο που τον ακούει. Την προφορική μνήμη διακρίνει η σωματική συνιστώσα (Ongh 1997, σ. 92). Ο αφηγητής εμπλουτίζει το λόγο του με χειρονομίες, γκριμάτσες, νεύματα και άλλα «*σύμβολα υπαινιγμού*» (έκπληξη, γέλιο, κλάμα, στάση σώματος, ένταση φωνής, παύσεις) (Zan 1996, σ. 264). Η αντιμετώπιση της αφήγησης ως κείμενο, απογυμνωμένο από τα εξωκειμενικά στοιχεία που ανέφερα, την αδικεί.

Σε έναν προφορικό πολιτισμό η διατήρηση και η ανάκτηση μιας περίπλοκης σκέψης δεν είναι εύκολη υπόθεση. Οι άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι να

σκέφτονται «πάνω σε μνημοτεχνικά πρότυπα, διαμορφωμένα για ευχερή προφορική επανάληψη» (Ong 1997, σ. 44). Η έμμετρη και λογοτυπική εκφορά του προφορικού λόγου υποστηρίζει τη μνήμη. Στις προφορικές κοινωνίες «η σοβαρή σκέψη είναι συνυφασμένη με τα μνημονικά συστήματα» (Ong 1997, σ. 44).

Η ανάπτυξη της γραφής απελευθέρωσε τη σκέψη των ανθρώπων για νέες και πρωτότυπες δημιουργίες. Δεν χρειάζεται πια να επαναλαμβάνουν συνεχώς όσα έχουν διδαχθεί. Τα διατηρούν σε έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα, απ' όπου μπορούν να τα ανασύρουν κάθε στιγμή.

Η απουσία παγιωμένου κειμένου στους προφορικούς πολιτισμούς επέτρεπε την αναδημιουργία μιας γνώσης. Έτσι δημιουργήθηκαν οι παραλλαγές. Κάθε αναδιήγηση μιας γνωστής ιστορίας, αποτελεί μια νέα παραλλαγή, αφού ο αφηγητής την προσαρμόζει στο νοητικό και ψυχολογικό επίπεδο του ακροατηρίου του, τη ζωντανεύει με τα βιώματά του, την ταιριάζει στο χαρακτήρα του και στις ανάγκες της αφηγηματικής κοινότητας, τη δένει με την περίσταση. Η δημιουργία παραλλαγών δεν είναι λοιπόν μια τυχαία και αυθαίρετη διαδικασία.

Σήμερα τα πλατιά λαϊκά στρώματα μορφώθηκαν και εγκατέλειψαν την αφήγηση (ιδίως το παραμύθι) προς όφελος του παιδικού κοινού («αποπαίδωση») (Κυριακίδης 1965², σ. 279). Οι αφηγήσεις απλοποιήθηκαν, εκλογικεύθηκαν ή και λογοκρίθηκαν, για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στη νέα λειτουργία τους. Η βία και το άσεμνο αποβλήθηκαν απ' αυτές. Κάποτε προστέθηκε ένα επιμύθιο διδακτικό².

Η μελέτη του λαϊκού πολιτισμού δεν μπορεί να γίνει χωρίς τη μελέτη της παραλλαγής.

Το σχολικό έτος 2008-2009 δίδαξα το μάθημα της Ευέλικτης Ζώνης στην Έκτη (Στ΄) τάξη του 11^{ου} Δημοτικού Σχολείου Κορυδαλλού, όπου εργάζομαι ως διευθυντής. Το τμήμα είχε έντεκα (11) μαθητές, τέσσερα (4) αγόρια και επτά (7) κορίτσια. Για δύο μήνες, το Μάρτιο και Απρίλιο του 2009, μελετήσαμε τις παραλλαγές του δημοτικού τραγουδιού της «*Κέτιδας*»³. Επέλεξα το συγκεκριμένο

² Σε αυτές τις μεταβολές έχω αναφερθεί σε άλλη μελέτη μου (Γεργατσούλης, 2007, σ. 57-62).

³ Το Δεκέμβριο του 2008 είχα ήδη παρουσιάσει μια εκπαιδευτική πρόταση για τη διδασκαλία του συγκεκριμένου δημοτικού τραγουδιού στο 6^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας. Εφάρμοσα λοιπόν στην τάξη –και στην πράξη– όσα είχα πει εκεί (Γεργατσούλης, 2008, σ. 693-700).

τραγούδι γιατί έχει πολλά στοιχεία για διαθεματική ανάπτυξη σε σύγχρονα κοινωνικά θέματα (επιλογή συζύγου και γάμος, ταυτότητα και ετερότητα, ξενοφοβία και ρατσισμός), θρησκευτικά ζητήματα (τάμα, σχέση αγίου-πιστού), ιστορικές αναφορές (περίοδος Τουρκοκρατίας, Βυζαντινή αυτοκρατορία, Ακρίτες). Το τραγούδι μπορεί να μελετηθεί ως λογοτέχνημα (Γλώσσα), ως μουσική δημιουργία (Μουσική Αγωγή), ενώ οι μαθητές μπορούν να αποδώσουν εικαστικά τα θέματά του (Αισθητική Αγωγή).

Απ' το πλήθος των παραλλαγών του τραγουδιού που γνώριζα επέλεξα μια «προβληματική», που εμφάνιζε νοηματικά χάσματα και ασυνέπειες. Σε αυτήν, ένας Τούρκος καταδίωκε μια Ρωμιοπούλα. Η κοπέλα κατέφυγε κέτιδα στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Ο Άγιος την πρόδωσε και την παρέδωσε στον αλλόφυλο και αλλόθρησκο διώκτη της, ο οποίος την παντρεύτηκε. Οι μαθητές απόρησαν με τη στάση του Αγίου και διατύπωσαν υποθέσεις.

- Ένα Τουρκί, Τουρκόπουλο, του βασιλιά το 'γγόνι
 μια Ρωμιοπούλα-ν αγαπά και κείνη δε(ν) τον θέλει.
 Η κόρη από το φόβο της κι από το(ν) τρομαγμό της
 οπίσω αφήνει τα βουνά κι ομπρός της τα λαγκάδια*
 5 *κι η μοίρα της την ήριξε στ' Αι-Γιωργκιού τη(ν) πόρτα.
 «Άι μου Γιώργκ', αφέντη μου, μαρμαροθεμελιώτη,
 τούτη την ώρα κρύψε με 'πού του Τουρκιού τα χέρια.
 Θα φέρνω αμάξι το κερί κι αμάξι το λιβάνι
 και με τα βουβαλόπετσα θα κουβαλώ το λάδι!».*
 10 *Εσκίστησα(ν) τα μάρμαρα κι η κόρη μπαίνει μέσα.
 Να το Τουρκί κι ενέφανε στο(ν) κάμπο καβαλάρης.
 «Άι μου Γιώργκ', αφέντη μου, μαρμαροθεμελιώτη,
 την κόρη-ν απού μου 'κρυψες, να μου τη φανερώσεις!».
 Εσκίστησα(ν) τα μάρμαρα κι η κόρη βγήκεν έξω.*
 15 *Αρπά την από τα μαλλιά, στο(ν) κάμπο κατεβαίνει.
 «Άφης' με, Τούρκ' απ' τα μαλλιά και πιάσ' μ' από το χέρι
 έτσι 'τον απού το Θεό, για να 'ινούμε ταίρι!»⁴.*

⁴ Πληροφορήτρια: Μαγκαφούλα Κωστάκη του Μηνά, έτος γέννησης 1915, Γ' Δημοτικού, αγρότισσα, Όλυμπος Καρπάθου.

Οι μαθητές αναρωτήθηκαν: Γιατί ο Άγιος παρέδωσε το κορίτσι στον αλλοεθνή και αλλόθρησκο διώκτη του; Γιατί η Ρωμιοπούλα δέχτηκε να παντρευτεί τον Τούρκο; Πότε συνέβη το περιστατικό; Λείπει κάτι απ' το τραγούδι;

Έγινε συζήτηση για την προφορικότητα του λαϊκού πολιτισμού και για τη δημιουργία των παραλλαγών. Οι μαθητές κατάλαβαν ότι ο τραγουδιστής ή ο αφηγητής ενός πολύστιχου λαϊκού άσματος δεν είχε τη βοήθεια γραπτών κειμένων, αλλά βασιζόταν στην καλή μνήμη του και μόνο. Συχνά στίχοι παραλείπονταν ή παραποιούνταν και νοήματα αλλοιώνονταν. Εκτός αυτού, ο λαϊκός άνθρωπος εμπλούτιζε το τραγούδι με τα βιώματά του ή το άλλαζε με τις σκέψεις και τις ιδέες του. Έτσι προέκυψαν οι παραλλαγές.

Σταδιακά έδινα στους μαθητές έντυπες παραλλαγές του τραγουδιού, που τις διαβάζαμε μεγαλόφωνα στην τάξη. Τους παρακίνησα να αναζητήσουν και οι ίδιοι περισσότερες. Αφιερώσαμε μια διδακτική ώρα στην αίθουσα πληροφορικής και εντοπίσαμε πλήθος παραλλαγών στο διαδίκτυο (με τη βοήθεια των μηχανών αναζήτησης).

Κάθε νέα παραλλαγή την αποδελτιώναμε ως προς τα στοιχεία που μας ενδιέφεραν και τις νέες πληροφορίες που μας παρείχε. Η αποδελτίωση είναι μια σημαντική δεξιότητα, αφού η ορθή χρήση της βοηθά τους μαθητές στη μελέτη όλων των μαθημάτων (μαθαίνουν να εντοπίζουν πληροφορίες και να διακρίνουν το σημαντικό απ' το δευτερεύον).

Συζητήσαμε στην τάξη για την ιερότητα του ικέτη και για την πίστη στα θαύματα (*«εσκήστησα(ν) τα μάρμαρα»*, λέει το τραγούδι). Προβληματιστήκαμε πάνω σε σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα (μετανάστευση και προσφυγιά, ξενοφοβία και ρατσισμός).

Κάποιες παραλλαγές μας τροφοδοτούσαν με νέες πληροφορίες. Πρωταγωνιστές εμφανίζονταν τώρα ένας Σαρακηνός και μια Ανδρειωμένη Λυγερή. Πάντα διώκτης και διωκόμενη είχαν άλλη θρησκευτική και εθνική ταυτότητα. Απορίες και υποθέσεις επαναδιατυπώθηκαν.

Διαβάσαμε στην τάξη την άποψη του Νικολάου Πολίτη για το εξεταζόμενο τραγούδι, ο οποίος το κατατάσσει στα Ακριτικά άσματα. Θεωρεί ότι πρωταγωνιστές είναι οι γονείς του Βασίλειου Διγενή Ακρίτα. Θυμηθήκαμε απ' την Ιστορία της Ε΄ τάξης τους κινδύνους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας απ' τις συνεχείς επιδρομές και μιλήσαμε για τους Ακρίτες και το ρόλο τους στην προστασία των συνόρων της αχανούς Αυτοκρατορίας.

Απ' το πλήθος των παραλλαγών που μελέτησαν, οι μαθητές βρήκαν ότι ο αλλοεθνής και αλλόθρησκος διώκτης της Ρωμοπούλας έταξε στον Άγιο να βαπτιστεί χριστιανός ο ίδιος και το παιδί που θα αποκτούσε όταν θα παντρευόταν τη Ρωμοπούλα.

A) «σου τάζω αμάξι του κιρί, αμάξι τη θυμιά
κι στα βουβαλοτόμαρα να κουβανώ το λάδι·
θα φκιάσω κι του τέμπλου σου σόλο μαργαριτάρι,
θα βαπτιστώ στημ πόρτα σου Γεώργης το όνομά μου»
(Μακεδονία) (Καψάλης 1917, σ. 572, στ. 8-11).

B) «να φέρνω οκάες το τσερί τσ' οκάες το λιάνι,
να (β)αφτιστώ στη χάρη Τσου, να βγάλω τ' όνομά Σου»
(Κάρπαθος) (Αλεξιάδης 2001, σ. 131, στ. 8-10).

Συχνά οι λαϊκοί τραγουδιστές δεν κατανοούν τη στάση του Αγίου. Γι' αυτό τον αποκαλούν «προδότη», «δίβουλο», «ψεύτη» κ.ά., ή τον καταριούνται:

A) «Δεν είδα Άγιο **δίβουλο** ωσάν τον **αἱ Γιώργη**,
να παραδίδη και Ρωμιά εις των Τούρκων τα χέρια»
(Μύκονος) (Σπυριδάκης–Μέγας–Πετρόπουλος (επιμ.)
1962, σ. 6, στ. 18-19).

B) «**Ιδέ τουν ψεύτην** άγιουν, άγιουν ή **προδότην**,
να φανερώνει τη Ρουμνιά στα Τούρκικα τα χέργια»
(Μακεδονία) (Καψάλης 1917 σ. 528, στ. 16-17).

Γ) -«**Άγιε Ψηλορείτη** μου, και να γοργοχάλασης·
το έμπα σου, το έβγα σου, σταλίστρα των προβάτω
κι απάνω στο καμπαναριό η κοίτη τω γ-κοράκω»
(Κρήτη). (Σπυριδάκης–Μέγας–Πετρόπουλος (επιμ.)
1962, σ. 4, στ. 22-24).

Δ) -«'Πο μέσα 'που το ιερό γαάροι να κοιτάτζου
τσαι πάνω 'που το ιερό κοράκοι να φωνάτζου»
(Κάρπαθος) (Αλεξιάδης 2001, σ. 138, στ. 18-19).

E) «**Παπάες** τσαι γραμματιτσοί, πού το 'βρετε γραμμένο,
να παίρ' ο Τούρκος τη Ρωμιά τσαι να 'ν' συμπαθημένο;»
(Κάρπαθος) (Αλεξιάδης 2001, σ. 131, στ. 15-16 και σ.
144, στ. 14-15. Επίσης Μακρής 2007, σ. 186, στ. 22-23).

Οι μαθητές σχολίασαν τις μορφές προς τον άγιο. Διαπίστωσαν ότι τη σχέση πιστού-αγίου διακρίνει μια αξιοπρόσεκτη οικειότητα. Ο πιστός συνδιαλέγεται με τον άγιο με οικονομικούς όρους («δώσε μου για να σου δώσω», «*Do ut des*») (Αλεξιάδης 1987, σ. 253-265). Σε αυτό το πλαίσιο κατανοήσαμε τη σημασία του τάματος.

Κάναμε ανάγνωση ρόλων (θεατρικό αναλόγιο). Επιμείναμε στη σωστή άρθρωση, στη ρυθμική ανάγνωση, στην έκφραση του νοήματος, στη ζωντανή ερμηνεία του στιχουργήματος. Η μέθοδος αυτή είναι, κατά κάποιο τρόπο, μια θεατρική προπαιδεία για τους μαθητές.

Το πρόγραμμα ολοκληρώθηκε με ομαδικές εργασίες σε θέματα σχετικά με την ξενοφοβία και το ρατσισμό, τους Ακρίτες και τα ακριτικά τραγούδια, καθώς και με εικαστικές δημιουργίες και μουσικές αναζητήσεις.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ:

Οι μαθητές δεν είχαν συνηθίσει να εργάζονται ομαδικά. Αυτό δημιούργησε δυσκολίες στη σωστή ανάπτυξη του προγράμματος. Η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης έγινε ικανοποιητικά. Έγινε συζήτηση στην τάξη, οι μαθητές προβληματίστηκαν πάνω σε ιστορικά και σε σύγχρονα κοινωνικά και θρησκευτικά θέματα και κατανόησαν τον πλούτο του λαϊκού πολιτισμού. Κατάλαβαν ότι στο λαϊκό πολιτισμό δεν υπάρχει αυθεντική μορφή ενός τραγουδιού ή μιας αφήγησης, αφού κάθε παραλλαγή εκφράζει κάθε φορά μια άλλη όψη της λαϊκής βιοθεωρίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Αλεξιάδης**, Μηνάς Αλ. (1987). «*Do ut des*», Δωδώνη, 16:1 (*Αφιέρωμα στον καθηγητή Ι. Παπαδόπουλο*), σ. 253-265.
- Αλεξιάδης**, Μηνάς Αλ. (2001). *Καρπαθιακή Λαογραφία. Όψεις του Λαϊκού Πολιτισμού*. Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων, αρ. 2.
- Αλεξιάδης**, Μηνάς Αλ. (2006). *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία: Συναγωγή Μελετών*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Γεργατσούλης**, Βασίλης Ι. (2008). *Δυνατότητες αξιοποίησης του Δημοτικού Τραγουδιού σε διαθεματικά σχολικά προγράμματα: ένα παράδειγμα*. Στα Πρακτικά 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελ-

λάδος «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα», Τόμος Α΄ (σ. 693-700). Αθήνα.

- Γεργατσούλης**, Βασίλης Ι. (2007). Το ελληνικό λαϊκό παραμύθι και οι σύγχρονες μεταμορφώσεις του. Στα Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Εκπαιδευτικού Συνεδρίου «Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση» (σ. 57-62). (Βόλος, 29/9 έως 1/10 2006).
- Ζαν**, Ζορζ (1996). *Η δύναμη των παραμυθιών*, Αθήνα: Καστανιώτης, Βασική Βιβλιοθήκη του Νηπιαγωγού.
- Καψάλης**, Γερασίμος (1917). Λαογραφικά εκ Μακεδονίας, *Λαογραφία*, (6), σ. 452-537.
- Κυριακίδης**, Στυλπ. Π. (1965²). *Ελληνική Λαογραφία, Μέρος Α΄, Μνημεία του λόγου*. Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 8.
- Μακρής**, Μανόλης (2007). *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*. Αθήνα: Κέντρο Καρπαθιακών Ερευνών, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων αριθμ. 2, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Ong**, Walter J. (1997). *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Παραδέλλης**, Θ. (1997). Πρόλογος. Στο βιβλίο του Walter J. Ong, *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη* (σ. ix-xxxiv). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Περάκης**, Γεώργιος Ιωάν. (1972). *Ραντολόγια. Τόμος Α΄* (σ. 77-78). Αθήνα.
- Σπυριδάκης**, Γ. Κ. – **Μέγας**, Γ. Α. – **Πετρόπουλος**, Δ. Α. (επιμ.) (1962). *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια, Εκλογή, Τόμος Α΄*, Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 7.
- http://www.phys.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/folk_songs/akritika.htm (Η αντρειωμένη λυγερή και ο Σαρακηνός)⁵.
- http://niata0.tripod.com/kefalaio_1/eithi/istoria/kefalaio_3/kefalaio3.htm (Του Μικρού Τουρκόπουλου).

⁵ Εντόπισα το τραγούδι σε δεκάδες ιστοσελίδες. Ενδεικτικά αναφέρω δύο από αυτές.